
ԵԼԻԶԱՎԵՏՊՈԼԻ ԵՎ ՇԱՄԽՈՐԻ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

(1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. փետրվար)

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

1917 թ. նոյեմբերի վերջից Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական զորամասերի զանգվածային նահանջի պայմաններում՝ այդ զորամասերը հանդիպեցին հետևողական ու նպատակային խոչընդոտների. մի կողմից՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի վրաց-թաթարական ղեկավար մեծամասնության, զինվորական, բանվորական պատգամավորների խորհրդի երկրամասային հակաբոլշևիկյան կենտրոնի, մյուս կողմից՝ Մուսավաթի գլխավորությամբ ղեկավարվող Մահմեդական ազգային կոմիտեի հակառուսական գործողություններին: Այդ զորամասերը փոխադրող էշելոնները կանգնեցվում էին Անդրկովկասյան երկաթուղու Բաքու–Թիֆլիս տեղամասի գլխավոր հանգույցներում, արձանագրվում էին զենքի բռնագրավման և զինվորների զանգվածային կոտորածների փաստեր: Եթե թուրքական հրամանատարության գործակալները մահմեդական խտրությունների սանձազերծմամբ հետապնդում էին ռուսական, նաև թիկունքային ու նահանջող զորամասերի լիակատար կազմալուծման միջոցով՝ նոր լայնամասշտաբ արշավանքի կազմակերպումը, ապա Կոմիսարիատն ու երկրամասային հեղափոխական կազմակերպությունն այդ ճանապարհով աշխատում էին կանխել Բաքվի խորհրդի ու բոլշևիկացած զորամասերի համաձայնեցված գործողություններով իրականացվող իշխանության գրավման ծրագիրը: Կովկասի թաթար-մահմեդականների ազգային ինքնագիտակցության աճի վճռական շրջադարձը սկսվել էր Փետրվարյան հեղափոխությամբ: «Բալթիկի ավերից մինչև Արաքս և Ղրիմից մինչև հեռավոր Միբիր տարածվող մոտ 20 միլիոնանոց մահմեդականությունը սկսում է շարժվել», – գրում էր «Հորիզոնը» 1918 թ. առաջին համարում:

Կովկասի թաթարների ազգային շարժման, այլ խոսքով՝ երկրամասի պանթուրքիզմի կենտրոնն իրավամբ պետք է համարել Ելիզավետպոլը (Գանձակ), որտեղ իշխանությունն ամբողջությամբ գտնվում էր մահմեդական կազմակերպությունների ձեռքին: Այստեղ Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կազմակերպվեց ֆեդերալիստների կուսակցությունը՝ Ն. Բեկ Ուսուբբեկովի ղեկավարությամբ: Նրանք առաջինն էին, թերևս, որ կուսակցության ծրագրում հիշատակում էին «Ադրբեջան» հասկացությունը¹: Նախ՝ Ելիզավետպոլի

---

¹Տե՛ս Դ. Կնյազյան. Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918–1920 թթ., Երևան, 2008, էջ 7–9, նաև Բ. Բայկով. Воспоминания о революции в Закавказье (1917–1920 гг.) – Архив русской революции, т. IX. Берлин, 1923, с. 108.

ողջ նահանգում տենդորեն ընթանում էր զինվելու գործընթաց, ինչը սկսվել էր դեռ 1917 թ. ամռանից: Ազգային գորամասերի ձևավորման առաջնային փուլում արդեն տեղ էին գտնում բազմաթիվ զինված ընդհարումներ՝ մի կողմից՝ մահմեդականների, մյուս կողմից՝ ռուսական և հայկական գորամասերի միջև: Ավագակությունները, տարաբնույթ հարձակումները, թալանն ու բռնությունները Ելիզավետպոլի նահանգում սկզբում բացահայտ ազգային նկարագիր չէին կրում և խորացող ազգամիջյան հարաբերությունները դեռևս զարգանում էին փոխադարձ անվստահության ու օտարացման մթնոլորտում: Առանձնանում էր Նուխիի շրջանը, որտեղ սկզբում հակառուսական, ապա և հակահայկական շարժումները, բռնությունները 1917 թ. աշնանը վերածվեցին ջարդերի: Արդյունքում ռուսական բնակչությունն ամբողջությամբ հեռացավ Հյուսիսային Կովկաս: 1917 թ. նոյեմբերի 18-ին (դեկտեմբերի 1) Ելիզավետպոլում առաջին անգամ բռնկվեցին խոշոր անկարգություններ: Մինչ այդ ևս նկատվել էին առանձին խժոժություններ ու բռնության փաստեր, որոնք բացատրվում էին Թիֆլիսի ազգամիջյան ռազմական խորհրդի որոշումներով, ըստ որի՝ երկաթուղային կայարաններում տեղակայված ռուսական գորամասերի զենքն ու զինամթերքը պետք է անցներ մահմեդական գորամասերի ձեռքը²: Նոյեմբերի 27-ին (դեկտեմբերի 10) Կոմիսարիատը հատուկ քննարկման առարկա է դարձնում երկրամասային նոր իշխանության և Անդրկովկասի կենտրոնական մահմեդական կոմիտեի միջև փոխհարաբերությունների հաստատման հարցը: Ձեկուցումով հանդես եկող կոմիտեի նախագահ Ա. Բեկ Թոփչիրաշևը պահանջում էր մահմեդականներին հնարավորություն տալ ձևավորելու ազգային գորամասեր: Դեկտեմբերի 29-ին (1918 թ. հունվարի 11) ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Չխենկելին Կոմիսարիատի նիստում շահագրգռված հայտնում էր, որ մահմեդական կազմակերպությունները բողոքում են, թե հայկական գորամասերը մտել են Գարսի ամրոցը, որ վրացիներն ու մահմեդական թաթարները դժգոհ են այդ փաստից և ամեն գնով պայքարելու են, որպեսզի հայերը չամրանան Գարսում³: Սկզբում մահմեդական մտավորականները կարողանում են կանխել և տեղայնացնել Ելիզավետպոլի մեծ աղետը, սակայն հետագայում, երբ դրանք հետևողական ու համակարգված բնույթ են ստանում, բռնությունների ալիքն այլևս հնարավոր չի լինում կանգնեցնել: «Ավագակային բանդաները թալանել են Ելիզավետպոլի հարևան բնակավայրերը, – գրում էր «Каспий» թերթը, – Ելիզավետպոլից մինչև Եվլախ բոլոր կայարանները թալանված են: Ելիզավետպոլում ջախջախված են գորանոցները, պարենային խանութները, պահեստները: «Վայրենի դիվիզիան», որը տեղակայված է Ելիզավետպոլում, ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել թալանն ու ավագակությունները կանխելու ուղղությամբ⁴: Դեկտեմբերի 19-ին (հունվարի 1) Գանձակից հեռախոսով Թիֆլիս էին հայտնում «Ժամը 13⁰⁰-ին կայարանը շրջապատեց 10.000 թուրքերից կազմված մի բանակ. երկաթուղային 7-րդ վաշտը ցրվել է, կան շատ սպանվածներ ու վիրա-

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թ. 21:

³ Տե՛ս Центральный государственный исторический архив Грузии (далее – ЦГИА Грузии), ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 304.

⁴ Տե՛ս С. Белецкий и А. Манвелов. Революция 1917 г. в Азербайджане (Хроника событий). Баку, 1927, с. 234.

վորներ»⁵։ Դեկտեմբերի 21-ին (հունվարի 3) Բաքվում ձևավորվում է Կարմիր գվարդիան, վերակազմավորվում է միլիցիան, ուժեղացվում է կայազորը, պատճառը՝ Ելիզավետպոլի ընդհարումներն էին⁶։ Հաջորդ օրը Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նիստում նախագահ Ե. Գեգեչկորին առաջարկում է կազմակերպել Կոմիսարիատի հատուկ պատվիրակություն, որի կազմում բացի մահմեդական-թաթար անդամներից առաջարկվում էր ներգրավել «չեզոք» դեմք։ Այդ մասին Ելիզավետպոլից հեռագրով հայտնում էին նահանգային կոմիսար Ա. Զիաթխանովը, փոխքաղաքագլուխը և երկրամասային պատվիրակության նախագահը։ Որոշվում է չեզոք ներկայացուցիչ հաստատել Ա. Չիսենկելիին⁷։ Դա չէր բխում վերջինիս զբաղեցրած ներքին գործերի կոմիսարի պաշտոնից, թեև այդ քայլով մեկ անգամ ևս ընդգծվում էր իրադարձությունների քրեական և ոչ թե ազգամիջյան բախումների վտանգավոր իրողությունը։ Ամենին պատահական չէր, որ մի քանի օր անց ռազմածովային կոմիսարի պաշտոնում էսեռ Դ. Դոնսկոյին փոխարինում է ևս մի վրացի՝ Վ. Գորեչիան։ Մահմեդական-թաթարական, բեկական վերնախավը, ինչպես և Կոմիսարիատի թաթար պաշտոնյաները գործնականում այսպես փորձում էին իրականացնել նախ հայկական տարրի թուլացման, ոչնչացման, ապա նաև Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ ակտիվացող վրաց-թաթարական համագործակցությունը։ Որոշվում է, որ Անդրկովկասի կոմիսարիատի բոլոր իրավունքները կրող պատվիրակության կազմում պետք է ներգրավվեին հիմնականում մահմեդական կոմիսարներ՝ Մ. Ջաֆարովը, Խ.-բեկ Խաս-Մամեդովը, Ֆ.-խան Խան-Խոյսկին, վրացիներից՝ Վ. Գորեչիան և Ա. Չիսենկելին։ Ընդգծված ազգային կազմ ունեցող պատվիրակությունը ևս վկայում էր նպատակամղված շահագրգռվածության առկայության փաստը։ Պատվիրակության հետ Ելիզավետպոլ պետք է ուղարկվեր գեներալ Շիխլինսկին, որին տրամադրվում է 1000 հրացան, և որի հատկացման համար Դ. Դոնսկոյից պահանջվում էր իրականացնել բոլոր հնարավոր միջոցները։ Քաղաքական զարգացումների և դրանց հակահայկական ուղղվածության առումով խորհրդանշական է նաև այն փաստը, որ նույն նիստում՝ Դ. Դոնսկոյի գեկուցման հիման վրա, ընդունվում է դեկրետ «Մահմեդական կորպուսի ստեղծման մասին»։ Կորպուսի հրամանատար է նշանակվում նույն Ֆերիկ աղա Շիխլինսկին⁸։

Հատկանշական է, որ ժամանակավոր կառավարության կողմից հետևողականորեն ձգձգվող գործընթացը, երբ հայկական և վրացական ազգային գործամասերին զուգահեռ չէր խրախուսվում մահմեդական գնդերի ձևավորումը, իրականություն դարձավ բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, չնայած այն հանգամանքին, որ մահմեդական ազգային գործամասերի գլխավոր թիրախը հենց բոլշևիկյան Բաքուն էր և Կովկասյան բանակի նահանաջող բոլշևիկացած գործամասերը։ Կոմիսարիատը Ելիզավետպոլում տեղակայված բոլոր գործամասերին հրամայում էր մինչև պատվիրակության ժամանումը մնալ տեղում⁹։ Ելիզավետպոլում պատվիրակությունը հանդիպեց թաթարական «վայրենի դի-

⁵ Տե՛ս «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 22. XII. 1917:

⁶ Տե՛ս С. Бельский и А. Манвелов. Եզվ. աշխ., էջ 236–237:

⁷ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 292, նաև՝ «Հորիզոն», 24. XII. 1917:

⁸ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 292, նաև՝ «Հորիզոն», 24. XII. 1917:

⁹ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 141, л. 292.

վիզիայի» պետ, ազգությամբ վրացի գնդապետ իշխան Լևան Մաղալովին¹⁰ և մահմեդականների այլ ներկայացուցիչների, որոնք համատեղ ժողով անցկացրին: Լ. Մաղալովին է պատկանում սադրիչ հայտարարությունը, որ եթե «մահմեդականները համոզված լինեին բանակի խաղաղ անցման հարցում, ապա նրանց կթողնեին զինված շարունակել ճանապարհը»¹¹: Ա.-բեկ Մաֆիքյուրդսկին ավելի անկեղծ էր իր արտահայտություններում: Նա ներկաներին հիշեցնում էր, որ պատերազմի ողջ ընթացքում ռուսական բանակը ծաղրում էր մահմեդականներին՝ «հաճախ կրակելով մահմեդականների փափախներին»¹²: Սպանդը և զենքի հափշտակումը թաթար ղեկավարները հիմնավորում էին հետևյալ կերպ. քանի որ մահմեդականներն իրավունք են ստացել ունենալ իրենց բանակը՝ Մահմեդական կորպուսը, ուստի և նրանք պետք է զենք ունենան: «Մահմեդականները մեղավոր չեն, – ասում էր Ա.-բեկ Մաֆիքյուրդսկին, – որ ստիպված բռնի կերպով են հայթայթում զենքը, քանի որ Կոմիսարիատը չի իրականացնում իր պարտականությունները: Այն ժամանակ, երբ մեր փոքր եղբայրները՝ հայերն ու վրացիները զինված են, ավագ եղբայրը՝ անդրկովկասյան մահմեդականները զենք չունեն»¹³: Ավանդական, փորձված թուրքական շանտաժը՝ ի դեմս Ա.-բեկ Մաֆիքյուրդսկիի, տվյալ դեպքում լիովին բացահայտում էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ուղղակի մեղսակցությունը և որ ավելի կարևոր է՝ երկդիմի ու վտանգավոր քաղաքականությունը: Վերջինս հոխորտում էր, թե թաթարները լիովին իրավունք ունեն զինաթափել էշելոնները, քանի որ ունեն Ն. Շորդանիայի ստորագրությունը կրող երկրամասային կենտրոնի հեռագիրը, որն «առաջարկում էր Մահմեդական կորպուսի սպառազինման նպատակով օգտվել անցնող և զինաթափվող էշելոնների զենքից»¹⁴: Նորահայտ փաստաթուղթը մանրամասնում է մինչև այսօր անհայտ դրվագներ և պարզում ոչ միայն Կոմիսարիատի, այլև վերակազմավորված բանվորների, զինվորների, պատգամավորների (բ.գ.պ.) խորհրդի երկրամասային կենտրոնի հանցավոր վարքագիծը, որին տեղակ չէր անգամ Ելիզավետպոլի պատվիրակության անդամ, կապիտան Ստրելկովսկին: Արդարացի համարելով Մահմեդական կորպուսի սպառազինման երևույթը՝ նա, որպես զենքի բաշխման հանձնաժողովի նախագահ, իր պատրաստակամությունն էր հայտնում, որպեսզի կորպուսը զենք ստանա: Միաժամանակ չէր համաձայնվում էշելոնների զինաթափման փաստի հետ, քանի որ Կոմիսարիատի կողմից Ելիզավետպոլ էր ուղարկվել՝ դրանց ազատ անցումն ապահովելու նպատակով: «Եթե կա այդպիսի հեռագիր, – զայրանում էր Ստրելկովսկին, – ապա ես Կոմիսարիատի գործողությունները կանվանեմ ստորություն»¹⁵: 1918 թ. հունվարի 19-ին (փետրվարի 1) բ.գ.պ. խորհուրդների երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում էշելոնների զինաթափման հեռագրի վերաբերյալ բա-

¹⁰ Բարվի ռուսական ազգային խորհրդի անդամ, կադետ Բ. Բալկովը գտնում էր, որ Շամխորի դեպքերը հանրությունը կապում էր Լ. Մաղալովի անվան հետ (տե՛ս Ե. Բ. Բալկով. Նշվ. աշխ., էջ 113):

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, գ. 1, գ. 28, թ. 9:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, գ. 1, գ. 28, թ. 9:

ցատրություններ տվեց Ն. Ժորդանիան: Նա նշում էր, որ «էջերունների կողմից գենքը թողնելու վերաբերյալ» երկրամասային կենտրոնի որոշումը հաղորդվել էր սովորական հասցեով՝ բոլոր բանվորների և զինվորների խորհուրդներին: Ելիզավետպոլը նոր ցուցակում չէր հիշատակվում, քանի որ դեկտեմբերից այնտեղ չէր գործում խորհուրդը, բայց սխալմամբ, ըստ հին ցուցակի, շրջաբերական հեռագիրը հասել էր նաև այնտեղ: Տեղի մահմեդական կոմիտեն, որը ոչ մի շփում չունեի երկրամասային կենտրոնի հետ, «հանկարծ ստանալով վերջինիս հեռագիրը այնքան զարմացավ, որ անհապաղ, դեռ մինչև էջերունների հետ կապված պատմությունը՝ հարցում արեց Հաղորդակցության ուղիների կոմիսար Խ. Բեկ Մելիք-Ասլանովին և ստանալով պատասխան, որ հեռագիրը հավանաբար սխալմամբ է հայտնվել մահմեդական ազգային կոմիտեում, այդ բացատրությունը հաղորդեց Ելիզավետպոլ: Օգտվելով հեռագրից՝ մահմեդական կոմիտեն իրականացրեց հանցագործություն, որի համար պատասխան կտա: Մինչև հեռագրական կապի ընդհատումը երկրամասային կենտրոնի նախագահությունը անընդմեջ բանակցություններ էր վարում Աբխազավայի, մահմեդական կորպուսի պետ Մադալովի, Բաքվի խորհրդի և էջերունների դեկավարության հետ՝ տալով զինաթափում չիրականացնելու հրամաններ: Մադալովն ու Աբխազավան գործել են ինքնակամ»¹⁶: Եթե անգամ փորձենք հավատալ Ն. Ժորդանիային, ապա հարց է առաջանում, թե հետագա՝ Շամխորի, Հաջիկաբուլի և մյուս կայարաններում իրականացված արյունոտ ոճիրը ինչու է չկանխվեց, մի թե դարձյալ սխալ հեռագիր էր ուղարկվել: «Кавказское слово» թերթն այս առթիվ նշում էր. «Հեղինակավոր աղբյուրները մեզ հայտնել են, որ էջերունների զինաթափման որոշումը կայացվել է երկրամասային կենտրոնի կողմից, որը ռազմաձուլային նախարարության գծով կոմիսար Վ. Գորեչիային հանձնարարել էր այն ի կատար ածել: Այդ նպատակով կոմիսարը հրավիրել էր ազգամիջյան զինվորական խորհուրդ, որի նիստին ներկա են եղել Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարը և ռազմական օկրուգի պետը»¹⁷: Թերթը Աբխազավայի գործողությունները ևս որակում էր ինքնակամ և բացահայտում, որ Շամխոր ժամանած 4 էջերունների զինվորները հանրահավաք են կազմակերպել ու որոշել չենթարկվել զինաթափման հրամանին, վնասագերծել երկրամասային կենտրոնի գրահագնացքը, իսկ Աբխազավային՝ գնդակահարել: Տեղեկանալով որոշման մասին՝ շտաբի ռոտմիստր Աբխազավան իրականացնում է երկաթգծի մի հատվածի կազմաքանդումը և անհետանում: Դրանից հետո նա դիմում է թաթարական գնդի հրամանատար Լ. Մադալովի օգնությանը: Անհասկանալի է թերթի հաղորդագրության այն հատվածը, ըստ որի, երբ Թիֆլիսում ստացվում է էջերունների զինաթափման մասին լուրը, կոմիսար Վ. Գորեչիան և ռազմական օկրուգի պետը շտապ հրաման են ուղարկում արդեն սպանված Աբխազավային, հետո էլ Մադալովին՝ գործընթացը դադարեցնելու վերաբերյալ: Այլ խոսքով՝ թերթը փորձում էր ամեն գնով պաշտպանել ազգամիջյան զինվորական խորհրդին, նրա վրացական դեկավարությանը և անփոփոխ էր «ահա այսպիսին է իրադարձությունների իրա-

¹⁶ Տե՛ս Н. Н. Ж о р д а н и я. За два года. Доклады и речи. Тифлис, 1919, с. 61–62:

¹⁷ «Кавказское слово» (Тифлис), 19. XI. 1918.

կան ընթացքը»¹⁸: Դեկտեմբերի 29-ին (հունվարի 11) Կոմիսարիատը լսում է արտակարգ լիազորություններով օժտված Ա. Չխենկելիի զեկուցումը ելիզավետպոլյան իրադարձությունների մասին: Նա «անկարգությունների» պատճառ և սկիզբ համարում էր 219-րդ պահեստային գնդի զինաթափումը: Պարզվում է, որ այդ զինաթափումն իսկապես իրականացվել էր Թիֆլիսից ստացված «հակասական հրամանների» պարագայում, երբ, չգիտես ինչու, այդ զինաթափումը սկսում են իրականացնել հարևան գյուղերից կայարան ներխուժած զինված թաթարական ջոկատները: Ա. Չխենկելին, ինչպես և սպասվում էր, հերթական անգամ ժխտում էր իրադարձությունների ազգային ենթաշերտը, չնայած որ միանգամայն ակնհայտ էր վայրագությունների առայժմ հակառուսական ուղղվածությունը: «Չեզոք» նախագահ Ա. Չխենկելին զայրույթ էր հայտնում, որ Ելիզավետպոլի նկատմամբ մի քանի ինքնադատաստան է իրականացվել և դա այն դեպքում, երբ նահանգի գյուղերում բնաջնջվում էր ռուսական բնակչությունը: Նա եզրակացնում էր նաև, որ այդ իրադարձությունների մեջ պատվիրակությունը համակարգում չի նկատել և որ գլխավոր պատճառը «վայրագություններ իրականացնող էջելոնների» դեմ առաջացած վրեժն էր¹⁹: Ամբողջ հարցն այն էր, որ նահանջող զինվորների զայրույթը և անգամ անարխիկ էլույթները պատասխան էին Կոմիսարիատի վրացի ու թաթար կոմիսարների իրականացրած առայժմ ոչ բացահայտ գործողություններին, որոնք իրենց զագաթնակետին հասան Շամխորի դեպքերի առթիվ: Մի կողմից՝ պատվիրակությունը հերքում էր ջարդերի ազգային բնույթը, մյուս կողմից՝ փաստում, որ Ելիզավետպոլի քաղաքային դուրման դիտողի դերում էր հայտնվել և քաղաքում իշխանությունն ամբողջովին անցել էր մահմեդական մասում՝ 3 հոգուց բաղկացած հեղափոխական կոմիտեին, իսկ հայկական մասում՝ 5 հոգուց կազմված քաղաքացիական կոմիտեին: Ա. Չխենկելին առաջարկում էր հետևանքները վերացնելու նպատակով ստեղծել Արտակարգ քննիչ հանձնաժողով, հեղափոխական ամուր իշխանություն, հասարակական անվտանգության կոմիտե և այլ միջոցառումների համակարգ: Կարծես իմիջայրոց, ձևավորվում է 300 թաթարներից բաղկացած «հատուկ միլիցիայի» գործակալատ՝ գեներալ Ֆերիկ աղա Շիխլինսկիի վերահսկողության տակ²⁰: Այլ խոսքով՝ հեղափոխական-դեմոկրատական կարգի և ամբոխավարության քրդի տակ հմտորեն թաքցվում էր բուն նպատակը, իրականությունը և ավելին՝ զուգահեռ իրականացվում էր Թիֆլիսից եկող Ն. Շորդանիայի, Ն. Ասմիշվիլիի, Ե. Գեգեչկորիի և թաթար կոմիսարների հրահանգը՝ ամեն գնով զինաթափել ռուսական զորամասերը, հափշտակել զենքն ու զինամթերքը, որը ոչ միայն լրացնելու էր վրացական ու թաթարական ազգային զորամասերի պահանջները, այլև գլխավորապես կանխելու էր բոլշևիկների կողմից Բաքվի աջակցության գործընթացը, ինչը առավելապես հայանպաստ մարտավարություն էր դիտվում: Այդ զինվորները բոլշևիկ էին, թե ոչ, միննույն է՝ նրանք վրացական և թաթարական գործիչների կողմից ընկալվում էին որպես Արևմտյան Հայաստանից նահանջող, թուրքերին հաղթած հայերի դաշնակիցներ, ուստի և

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Տե՛ս ՍԿԻԱ Գրուզի, ֆ. 1818, օպ. 2, ը. 141, լ. 304–305.

²⁰ Նույն տեղում:

վերջիններս չէին թաքցնում իրենց ոչ միայն քաղաքական, հակառուսական, այլև առավելապես ազգային աստվածությունը: Խնդիրն ամբողջության մեջ պատկերացնելու, առավել ևս Շամխորի սպանդի պատճառները լուսաբանելու նպատակով անհրաժեշտ է ներկայացնել երկրամասում, մասնավորապես Կովկասյան բանակի հետ առնչվող նոր գարգացումները:

Կովկասյան բանակի երկրամասային երկրորդ համագումարից հետո (Թիֆլիս, 1917 դեկտեմբերի 10–23) նորընտիր երկրամասային խորհուրդը, Բաքվի բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհրդի նախագահ, Կովկասի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար Ստ. Շահումյանի հեղինակությամբ, ընդունեց կոչ, որը վերաբերում էր ճակատից բանակի գործառնների կազմակերպված ետ քաշվելու գործընթացին, այն հեռանկարով, որ կանխվի ռազմաճակատի լիակատար մերկացումը²¹: Բանակի արժեքավոր տեխնիկան, գույքը պետք է պահպանվեր, հասցվեր Բաթում, Մարիդամիշ, Երևան և Բաքու: Պահպանելով իրենց անմիջական զենքը՝ գործառնները պետք է տանեին նաև պահեստի զենքը, որպեսզի Նովոռոսիյսկում և Բաքվում հանձնեին բոլշևիկյան կենտրոններին: Այդ նպատակով խորհուրդ էր տրվում գրավել ողջ կովկասյան երկաթուղին և շարժվել իրարից ոչ մեծ տարածությունների վրա: Սպասվում էին, իհարկե, նաև էշերունների վրա հարձակման դեպքեր: Պարտություն կրելով բանակային երկրորդ համագումարում՝ էսեններն ու մենշևիկները ձեռնամուխ եղան չեղյալ հայտարարելու համագումարի բոլշևիկյան որոշումները և երկրամասային խորհրդում մեծամասնությունը վերականգնելու գործին: Նրանց ջանքերով, օրինակ, ոչ Ստ. Շահումյանի վերոհիշյալ կոչում, ոչ էլ որևէ այլ փաստաթղթում չէր հիշատակվում Պետրոգրադի ժողովխորհին պաշտպանելու խնդիրը: Գլխավոր մտահոգությունն իշխանության հարցն էր: Ասվածը լիարժեք հիմնավորում էր Ե. Գեգեչկորիի խոսքը՝ արտասանված երկրամասային կենտրոնի միացյալ նիստում, 1918 թ. հունվարի վերջին. «Եթե դուք, բոլշևիկներ, զինված ուժ եք բերում Մարիդամիշից, որ մեր դեմ պատերազմ մղեք, այն ժամանակ մենք չենք կարող ընդհանուր լեզու ունենալ»²²: Այլ կերպ ասած՝ քաղաքական պայքարի, իսկ հայերի պարագայում՝ Հայրենիքի պաշտպանության համար զենք էր հարկավոր և Կոնիդի հայտնի առակի հերոսների նման, յուրաքանչյուր ազգային, քաղաքական ուժ իր կողմն էր ձգում սայլը, իր շահն առաջ տանում: Մահմեդական-թաթարներին ձեռնտու էր Գանձակի մոտ՝ գյուղացիական խռովությունների կենտրոնում զինաթափել ռուս զինվորներին՝ կալվածատեր-բեկերի դեմ ուղղված տարերային ընդվզումը ճնշելու, Բաքվի խորհրդային իշխանության և հայ բնակչության դեմ պայքարելու համար: Վրաց մենշևիկներին այդ նույն զենքն անհրաժեշտ էր առավելապես Թիֆլիսը խորհրդայնացման իրական հեռանկարից զերծ պահելու համար: Դաշնակցությունն էլ, առաջնությունը տալով ստեղծված կացության անմիջական, երևացող կողմին, ռազմաճակատը պաշտպանելու նպատակով անհրաժեշտ էր համարում զենքն առգրավել ու դրանով զինել ազգային գործառնները և այս արդարացված հարցում հակադրվում էր Ստ. Շահումյանի բոլշևիզմին: Ինչ վերաբերում է ռուս զին-

²¹ Տե՛ս Ստ. Շահումյանի. Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 77–81:

²² «Հորիզոն», 24. I. 1918:

վորներին, ապա նրանք շտապում էին տուն, արդեն բոլշևիկյան Ռուսաստան: Ռուսաստանից անջատվելը, նոր իշխանությունը չճանաչելու հանգամանքը, Կոմիսարիատի փաստացի հակառուսական գործողությունները, Ելիզավետպոլի ու Շամխորի սպանող պատասխան համարժեք արձագանք էին ստանում, և անդրկովկասյան իշխանության դեմ ձևավորվող բացասական մթնոլորտը փորձում էր օգտագործել Ստ. Շահումյանը և բոլշևիկացած գորամասերի աջակցությամբ տապալել Կոմիսարիատի վրաց-մենջևիկյան իշխանությունը:

Դեկտեմբերի 27-ին (հունվարի 9) մենջևիկյան նիստում լսվեց աջ էսեռ Դ. Մերխելյովի զեկուցումը բանակի երկրամասային կենտրոնի պատակտման մասին և հավանություն տրվեց ամբողջ ապարատի ու միջոցների բռնագրավմանը: Նշվեց, որ «իրենք թույլ չեն տա իշխանության բռնագրավում, որ երկրամասի քաղաքական կյանքի ընդհանուր ղեկավարությունը պետք է գտնվի երկրամասային կենտրոնի ձեռքում, իսկ բանակի խորհուրդը պետք է զբաղվի բացառապես նեղ – պրոֆեսիոնալ հարցերով»²³: Հովանավորվելով մենջևիկյան կենտրոնի կողմից, դրանով կարծես թե ապահովելով օրինականությունը, բանակի երկրամասային խորհրդի փոքրամասնությունը, փաստորեն, բոլշևիկյան մեթոդներով զավթեց խորհրդի կենտրոնական ապարատը և իրեն հոչակեց բանակային խորհուրդ՝ մենջևիկ Սմիռնովի նախագահությամբ: Այդ ուժերը համարձակ էին գործում, որովհետև բոլշևիկյան գորամասերը Թիֆլիսից նախապես հեռացվել էին: Նոր խորհրդի առաջնահերթ գործը դարձավ ռուսական գորամասերի զինաթափումը: Թեև դա հաղթանակ էր բոլշևիզմի նկատմամբ, սակայն տվյալ հիմնահարցի շուրջ և ստեղծված իրավիճակում ամեննին չէր բխում հայկական բնակչության ու ազգային ուժերի շահերից, քանի որ հափշտակվող զենքն ու զինամթերքը բաժին էր հասնում գլխավորապես մահմեդական, ապա նաև վրացական գորամասերին: Զինաթափումն իրականացվում էր ազգային զնդերի մասնակցությամբ, մի բան, ինչը, առանց այն էլ ազգամիջյան լարված հարաբերությունների պայմաններում, սադրիչ քաղաքականություն էր: Ինչ վերաբերում է ռազմաճակատից հեռացող գորամասերը Թիֆլիսից հեռու պահելու մարտավարությանը, ապա դա ուղղակիորեն նպատակ ուներ կանխել Ստ. Շահումյանի ծրագրի իրականացումը, այն է՝ գրավել Թիֆլիսը, տապալել Կոմիսարիատի իշխանությունը և Դաշնակցության աջակցությամբ ամրապնդել հայկական տարրի ապահովությունն ու նաև Կովկասի խորհրդայնացման ճանապարհով՝ Հայկական հարցի լուծումը:

1918 թ. հունվարի 8–12-ը Ելիզավետպոլի և Շամխորի մոտ տեղի ունեցավ ռուս զինվորների զարհուրելի սպանող, որին զոհ դարձան ու վիրավորվեցին մոտ 2000 անզեն զինվոր: Գրավվեց 15.000 հրացան, 20 հրանոթ և 70 զնդացիր: Ողջ մնացած զինվորները փախան Բաքու: Հարձակումներ տեղի ունեցան նաև Աղստաֆա, Դոլլար, Ջուլֆա, Եվլախ, Խաչմաս, Ալաբաշլի և այլ կայարաններում: Ջարդերի անմիջական ղեկավարները մահմեդական ազգային կոմիտեի անդամներն էին՝ Ա. Զիաթխանովը, Ա.-բ. Սաֆիբյուրդսկին, իշխան Լ. Մադալովը, Մ.-բ. Ռուստամբեկովը (Խ.-բ. Խաս-Մամեդովի տեղակալը) և այլք, որոնք [Խ.-բ. Ռաֆիբեկովը, Ն.-բ. Ուսուհեզովը, Ա.-բ. Խաս-Մամեդովը

²³ С. Е. С е ф. Революция 1917 г. в Закавказье (Документы и материалы). Тифлис, 1927, с. 359.

(կոմիսարի եղբայրը), գնդապետ Էֆենդիևը, ռուսիստր Ուլուբիևը] նաև 1905–1907 թթ. հայկական կոտորածների ակտիվ մասնակիցներ էին²⁴: Էշելունի ներկայացուցիչ Չելովը վկայում էր. «Մենք ցանկանում էինք անցնել Բաթումով, քանի որ այնտեղ մեզ ոչ մի վտանգ չէր սպառնում, բայց Թիֆլիսում մեզ հավատացրին, որ մենք բարեհաջող կերպով կանցնենք նաև Ելիզավետպոլով, ուղեկցելու համար մեզ տալով գրահամբերենա, բայց մենք այդ գրահամբերանային չէինք վստահում (խոսքը Աբխազավայի գրահագնացքի մասին է – Վ. Մ.): Մեզ կարող էին ուղարկել այլ ճանապարհով, բայց չգիտես ինչու ուղարկեցին Ելիզավետպոլով: Ելիզավետպոլում ամեն բան նախապես կազմակերպված էր եղել: Այնտեղ վաղուց էին խոսակցություններ գնում էշելունները զինաթափելու մասին: Հարկավոր է պատասխանատվության ենթարկել Անդրկովկասի կոմիսարիատին»²⁵(ընդգծումը մերն է – Վ. Մ.): Կոմիսարիատի հունվարի 9-ի (22) նիստում նախագահ Ա. Չխենկելին առաջարկում էր փոխել օրակարգը և անհապաղ քննարկել Ելիզավետպոլի, Ադստաֆայի դեպքերը: Տեղի է ունենում հիմնահարցի պատճառների և էության նոր բովանդակության որոնումների ուղղությամբ կտրուկ շրջադարձ: Այդ համատեքստում, որքան էլ որ տարօրինակ է, սկսում է քննարկվել անդրկովկասյան իշխանության և դրա անկատարության խնդիրը: Բանավեճը սկսում է Ե. Գեգեչկորին, հայտարարելով, որ «գործի (նկատի ունի Ելիզավետպոլի և մյուս կայարանների մահմեդական խռովությունները – Վ. Մ.) անբավարար կազմակերպման գլխավոր պատճառը բազմիշխանությունն է»: Նրա կարծիքով, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ձևավորումից հետո երկրամասային իշխանության և այլ կազմակերպությունների միջև եղած հարաբերությունները մնացել են նույն վիճակում, ինչպես Օզակումի ժամանակ էր: «Մեզ պաշտպանում էին ինչպես կպահեն կախվածի պարանը»²⁶, – գտնում էր Կոմիսարիատի նախագահը: Ռազմածովային կոմիսար Վ. Գորեչիան, բացելով խաղաքարտերը, նշում էր, որ մինչ Ազգամիջյան ռազմական խորհուրդը մրցում է երկրամասային խորհրդի հետ, միննույն է իրադրության տերը Թիֆլիսի գործադիր կոմիտեն է²⁷: «Իշխանությունների հավասարակշռություն չկա, – գտնում էր Ն. Ժորդանիան, – ստացվում է անարխիա և անիշխանություն: Պետք է վերանայել իշխանության կառուցվածքը: Ազգամիջյան ռազմական խորհուրդը վերածվում է երկրորդ կառավարության»²⁸: Հենց Շամխորի ջարդերի օրը վրացական մենշևիկների քառյակը (Ն. Ժորդանիա, Ե. Գեգեչկորի, Ն. Ռամիշվիլի, Ա. Չխենկելի) խաղարկում էր կատարյալ ֆարս: Ն. Ժորդանիան քննադատում ու մեղադրում էր իրենց իսկ կողմից ստեղծված կառույցը, որն այդ պահին իրականացնում էր ռուս զինվորների զինաթափումն ու կոտորածը և որի նախագահն էր քառյակի երրորդ դեմքը՝ Ն. Ռամիշվիլին: Այս պարագայում առավել անկեղծ և իրական են հնչում Մ. Զաֆարովի խոսքերը, որը պահանջում էր □расхлебывать кашу□, որպեսզի իրենց իսկ ստեղծած իրավիճակից դուրս գան հանձնաժողովի երեք անդամ-

²⁴ Մ տ. Շ ա հ ու մ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 113–114, նաև՝ «Շորիզն», 22. I. 1918, Գ. Խ. Սարգսյանի անձնական արխիվ:

²⁵ Մ տ. Շ ա հ ու մ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 148–149:

²⁶ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 22.

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Նույն տեղում:

ները՝ Ն. Ռամիշվիլին, Վ. Գոբեչիան և Ա. Չիսենկելին: Անգամ այն բանից հետո, երբ Ա. Չիսենկելին փորձում է պաշտպանել հանցակից Ն. Ռամիշվիլիին, միննույն է, ընդունվում է Մ. Ջաֆարովի և Խ.-բ. Մելիք-Ասլանովի առաջարկը²⁹: Դա ուղղակի վկայությունն ու ապացույցն է այն բանի, որ նախ՝ թաթար կոմիսարներն ընդունում էին, թե ինչպիսի ծուղակի մեջ են իրենք հայտնվել, ապա և այն, որ հնչում է ուղիղ ու բացահայտ մեղադրանք Ելիզավետպոլի և Շամխորի դեպքերի մեղսակիցների՝ մենշևիկ առաջնորդների հասցեին: Ավելացնենք, որ նիստի սկզբում Ն. Ռամիշվիլին առաջարկում էր զինաթափել Ցարսկի Կայդեցից շարժվող զորամասը և զենքը տրամադրել վրացական կորպուսին³⁰: Փաստորեն, ստացվում էր, որ Ելիզավետպոլի և Շամխորի արյունոտ նախճիրը հունվարի 9-ին իշխանության հարցի հետ կապելը՝ նիստի մասնակիցներին բերում էր այն հետևությանը, որ անկատար, թույլ իշխանության պատճառով է, որ լիարժեք ու նպատակային չի իրականացվել ռուսական էշելոնների զինաթափումը, և, ընդհանրապես, անարխիայի վերացումը:

Ելիզավետպոլի և Շամխորի իրադարձությունների վրա նոր լույս է սփռում և մի շարք էական մանրամասներ պարզում Կոմիսարիատի հունվարի 14-ի (27) նիստը³¹: Անդրկովկասյան կառավարությունը լսում էր օդաչու, պորուչիկ Ա. Տեր-Մարտիրոսյանի զեկույցը, որը Կոմիսարիատի հանձնարարությամբ թռիչք էր իրականացրել Ելիզավետպոլի ու շրջակայքի վրա և այժմ ներկայացնում էր իր անմիջական տպավորություններն ու դիտարկումները³²: Չափազանց ուշագրավ է նրա տեղեկատվությունն այն մասին, որ այդ օրերին Ելիզավետպոլում էին գտնվում Կովկասի արտակարգ կոմիսար Մտ. Շահումյանը և Բաքվի բ. և գ. խորհրդի պատվիրակությունը, որոնք իրենց վրա էին վերցրել երկաթուղու երկայնքով ընդհարումների վերացումն ու խաղաղության վերահաստատման գործը: Դեպքերի ականատես Պետրոս Մկրտչյանի վկայությամբ հունվարի 8-ի առավոտյան³³ վերջիններս ժամանում են Ելիզավետպոլի կայարան³⁴, սակայն գազազած ու զինված մահմեդական ամբոխն առևանգված շոգեքարշի օգնությամբ պատվիրակության անդամներին վայր է գցում գնացքից: Հետագա տեղեկություններ Մտ. Շահումյանի մասին, ըստ Ա. Տեր-Մարտիրոսյանի, հայտնի չեն³⁵: Վաղինակ Մռավյանը վկայում է, որ Մտ. Շահումյանը Ասքանազ Մռավյանի աջակցությամբ տեղափոխվեց քաղաքի հայկական թաղամասը և կանգ առավ իրենց տանը: Նա կիսում էր նաև իր ուրախությունը, երբ պարզում է, որ վայրէջք կատարած ինքնաթիռի օդաչուն իր երկրացի և մանկության ընկեր Ալեքսանդր Միքայելի Տեր-Մարտիրոսյանն էր³⁶: Կոմիսարիատի հունվարի 14-ի նիստում որոշում է կոմիսարներ Մ. Ջա-

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 30–32:

³² Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյանի անձնական արխիվ:

³³ Ըստ «Արև» թերթի նրանք Բաքվից դուրս են եկել հունվարի 16-ին, Գանձակ են հասել հունվարի 18-ին:

³⁴ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյանի անձնական արխիվ, Պ. Ս. Մկրտչյանի հուշերը (16. 04. 1965 թ.):

³⁵ Տե՛ս ՍԳԻԱ Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 31.

³⁶ Տե՛ս «Արև» (Բաքու), 30. I. 1918:

Ֆարովին և Խ.-բ. Խաս-Մամեդովին նշանակել հատուկ լիազորներ՝ Ելիզավետպոլում և նահանգում ընդհարումները դադարեցնելու, խաղաղություն հաստատելու նպատակով, ինչպես նաև նրանց պատվիրակությունը համալրել Հայոց ազգային խորհրդի անդամներով³⁷: Այդ հարցի կապակցությամբ Կոմիսարիատի նախագահի վերջին զեկույցը լավեց 1918 թ. փետրվարի 5-ին (18), երբ հայտնի դարձավ, որ 16 էշերներ անցել են Եվլախը: Ե. Գեգեչկորիի արտահայտությամբ՝ ռմիջադեպը հարթված էր: Նախագահի վրա էր դրվում նաև հավաքական ջոկատի և նոր հաշտարար պատվիրակության (Մ. Պապաջանյան, Խաս-Մամեդով, Ար. Ջամալյան) անվտանգ մեկնման հարցը և գործունեության ապահովության երաշխիքները³⁸: Սակայն սպառնացող վտանգը շուտափույթ կանխված տեսնելու Ե. Գեգեչկորիի և մյուս առաջին դեմքերի կանխատեսումը վաղաժամ էր: Փետրվարի 18-ին անգամ Ելիզավետպոլից Կոմիսարիատին հեռագրում էին, որ առավոտյան ժամը 10-ից մինչև երեկոյան 18-ը էշերները մարտերով են անցնում Ելիզավետպոլ կայարանով: Համընդհանուր տագնապի և իշխանությանը սպառնացող վտանգի մասին էր վկայում Կոմիսարիատի հունվարի 31-ի (փետրվարի 13) որոշումը, որով նախագահ Ե. Գեգեչկորիին տրվում էին Թիֆլիսի, Անդրկովկասի, ինչպես նաև երկրամասում գտնվող բոլոր զինված ուժերի վրա վերահսկելու լիազորություններ, փաստորեն, դիկտատորի պարտականություններ³⁹: Մեկ այլ իրողություն էլ խոսում է այն մասին, որ Թիֆլիսի կառավարությունը սարսափով էր սպասում էշերներին, որոնց անձնակազմը, բացի բոլշևիկներին հարելուց, արդեն վրեժով էր լցվել իշխանությունների հանդեպ: Հունվարի 31-ին Թիֆլիսի քաղաքային դումայի նախագահ Ա. Լոմտատիձեն ընդառաջ է գնում քաղաքին մոտեցող էշերներին՝ 300 վերստի վրա (300 կմ-ից ավել), զինվորների հետ գրուցելու նպատակով: Զինվորական կոմիտեն նրան հայտնում է, որ ռզինվորները խաղաղ բնակչության հանդեպ ոչինչ չունեն, բայց անհրաժեշտ են համարում Անդրկովկասյան կոմիսարիատի իշխանության տապալումը⁴⁰:

Լսելով Թիֆլիս-Բաքու երկաթուղու իրավիճակի մասին՝ հունվարի 31-ի Կոմիսարիատի նիստը որոշեց նաև խստորեն արգելել ոչ միայն էշերների, այլև առանձին զինվորների զինաթափումը երկաթուղու ամբողջ երկայնքով: Միաժամանակ շեշտվում էր, որ հեռացող զորամասերն ու զինվորները կարող են կամավոր հանձնել զենքը նոր ձևավորվող ազգային զնդերին⁴¹: Ինչպես տեսնում ենք, երկամյա իրադարձություններից հետո էլ, Կոմիսարիատի ղեկավարությունը շարունակում էր իր նախանշած քաղաքականությունը: Թեկուզ միայն այս որոշումը վկայում է և հաստատում, որ Կովկասյան բանակի զինվորների զինաթափումն ու արյունոտ ջարդերը հրահանգվել և ուղղորդվել են Կոմիսարիատի վրաց-մենջևիկյան ղեկավարության, մասնավորապես, Ն. Ժորդանիայի, Ե. Գեգեչկորիի, Ա. Չխենկելիի, Վ. Գոբեչիայի, Ծ. Ալեքսեն-Մեսխիևի կողմից, թաթար ու հայ անդամների լուր համաձայնությամբ:

³⁷ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 31–32.

³⁸ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, л. 78.

³⁹ Տե՛ս «Кавказское слово», 2. II. 1918.

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴¹ Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 2, д. 12, л. 34.

Ելիզավետպոլի իրադարձությունները լուսաբանելիս, մեր կարծիքով անպայման պետք է հաշվի առնել նահանգում տիրող սոցիալ-տնտեսական անխիթար իրավիճակը, ինչը բուլշևիկյան հեղաշրջման ու անիշխանության խորացման պայմաններում մահմեդական բնակչությանը ոտքի հանեց միաժամանակ ռուսների ու նրանց հետ նույնացվող բուլշևիկ զինվորների դեմ: Չի կարելի անտեսել այն էական հանգամանքը, որ 1917 թ. վերջին և 1918 թ. սկզբին Ելիզավետպոլի նահանգում, այդ նույն խորհրդային իշխանության հռչակած հողի դեկրետի ազդեցությամբ թաթարական միջավայրում բռնկվում էին զանգվածային գյուղացիական շարժումներ, արձանագրվում էին խաների ու բեկերի, նրանց ընտանիքների բազմաթիվ կոտորածների, հողի բռնագրավումների փաստեր⁴²: 1918 թ. հունվարի 4–6-ի ընթացքում, Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառի տասնյակ թաթարաբնակ գյուղերի զինված գյուղացիներ անխնա հաշվեհարդար տեսան 4-րդ տեղամասի շուրջ 30 կալվածատերերի, մասնավորապես, Զյուլգադարովների, Կարաբեկովների, Շամխորսկիների հետ: Նրանցից շատերը սպանվեցին, կալվածքները հրկիզվեցին, թալանվեցին: Ու քանի որ նահանգի խոշոր կալվածատերերից շատերը նաև անդրկովկասյան կառավարության անդամներ էին՝ «սոցիալիստական» բեկեր ու խաներ, ուստի և հեռացող ռուսական զորամասերի նկատմամբ հրահրվող բռնություններն ու ազգային գնդերի ստեղծման գործընթացը ինչ-որ չափով շեղում էին գյուղացիությանը՝ սոցիալ-տնտեսական կենսական խնդիրների բարձրացումից: Նպատակներից մեկն էլ աղբբեջանական խանություն հռչակելն էր:

Որքան էլ Կոմիսարիատը և Թիֆլիսի երկրամասային կենտրոնը թաքցնեին իրականությունը, հատկապես, ազգամիջյան ընդհարումների և բացահայտ հակահայկական քաղաքականության դրսևորումները, միննույն է, փաստերը վկայում են անհերքելին: Միայն 1917 թ. դեկտեմբերի վերջին լիովին ավերվեց Նուխիի գավառի 11 հայկական գյուղ: «Գանձակ-Բաքու ճամբու վրա թուրքերը վազոններեն դուրս կհանեն հայերը և կսպանեն: Փետրվարի 5-ին Հայոց Ազգային խորհուրդը կիսոստովանի, թուրքերը մեզ ձեռնոց են նետել, մեր էջըրոնները զինաթափ են անում, հայեր են որսում և կոտորում», – գրում էր Աստվածատուր Խաչատրյանը⁴³: Մահմեդական բնակչության ագրեսիվ վարքագիծը հարկադրեց հայ բնակչության մի մասին (ոչ բանակին) ներքաշվել այդ ընդհարումների մեջ: Բուլշևիկների կողմից ղեկավարվող ռազմական գործողություններում մահմեդականները տվեցին 3000, հայերն ու ռուսները՝ 1200 զոհ: Չեզոք կողմի վկայությամբ, զիտակից հայերն ամեն կերպ խուսափելով ընդհարումներն ազգամիջյան ջարդերի ոլորտ ներքաշելու հեռանկարից՝ փորձում էին կանխել աղետը⁴⁴: 1917 թ. դեկտեմբերի կեսերից մահմեդական խռովությունների, ավազակային հարձակումների ալիքը հասնում է Ախալցխա՝ ևս երկաթուղային մի կարևոր հանգույցի ու հայ-թաթարական համատեղ բնակչության շրջանի: Թիֆլիսի էսենական կուսակցության «Знамя труда»

⁴² Տե՛ս Կ. Բ. Պատգուզեր. Революция и гражданская война в Баку, ч. I, 1917–1918 гг. Баку, 1927, с. 124–125.

⁴³ Տե՛ս Ա. Խաչատրյան. Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Երևան, 2010, էջ 65:

⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 26, թթ. 22–23:

թերթը հաստատում էր վրաց մենշևիկների կողմից «գործը կոծկելու» փորձերը և պահանջում հրապարակային քննության ենթարկել երկրամասային⁴⁵ կենտրոնի պատասխանատվության հարցը⁴⁶։ Էսեռների շրջանային կոմիտեի պահանջը պաշտպանում էր նաև Դաշնակցության մեծ մասը։ Ելնելով ռուս զինվորների՝ որպես ռազմավարական դաշնակից ընկալելու մոտեցումից, «չորս տարի հյուսիսի մեր ընկերների» սպանող կուսակցությունը որակում էր որպես «Անդրկովկասյան կոմիսարիատի հանցանք»⁴⁷։ Միանգամայն հիմնավոր ենք համարում էսեռների դիրքորոշումը, երբ Շամխորի դեպքերը դիտարկվում էին որպես «Կովկասյան բանակի դեմ ուղղված քաղաքական միջոց»⁴⁸։ Բացի այն, որ եզրահանգումը հենվում էր Կոմիսարիատի և երկրամասային կենտրոնի վրաց մենշևիկների մեծամասնության վարած հետևողական հակառուսական քաղաքականության երկամյա վերլուծության վրա, էսեռական ռուսամետ կողմնորոշումը հիմնավորվում է առավելապես նրանով, որ կազմակերպված սպանող ուղղված էր ռուսական բոլշևիկյան գորամասերի դեմ։ Դաշնակցությունում ընդունում էր Կոմիսարիատի հանցանքը, Ստ. Շահումյանի մերկացումները Շամխորի և Ելիզավետպոլի կապակցությամբ։ Կովկասյան բանակի գորամասերը զինաթափելու կարևորագույն քաղաքականացված հարցում Դաշնակցությունում նույնիսկ 1918 թ. ապրիլին միասնական մոտեցում չէր ձևավորվել։ Եթե 1917 թ. վերջին և 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին՝ Կովկասյան ռազմաճակատի կազմալուծման և «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի ասպարեզ գալու հակասական, սպասեցնող պայմաններում, Դաշնակցությունը չէր կարողանում կողմնորոշվել, խուսափում էր վճռական գործողություններից, հատկապես Կոմիսարիատի հարցում, ապա 1918 թ. գարնանը, երբ թուրքերը գրավելով Արևմտյան Հայաստանը՝ մտան Կարս, կուսակցության ղեկավարության մի մասը, մարտին, բոլշևիկների հետ նախ փորձեց պաշտպանել Բաքուն, ապա և Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության ժամանակ որոշեց ետ բերել կորցրածի գոնե մի չնչին մասը։ Նույն իրադարձությունների մեջ այլ ենթատեքստ էր փորձում տեսնել «Մշակը» ի դեմս խմբագիր Հ. Առաքելյանի։ «Պետք է փարենք պետական քաղաքականության» հորվածում ռուսական էլեյթների զինաթափումը և զինվորների սպանող նա նույնացնում էր Անդրկովկասում «ազգային կառավարությունների» ստեղծման ծրագրի հետ։

Շամխորի դեպքերը, մահմեդական խռովությունները ոչ միայն Արևելյան Անդրկովկասում, այլև Երևանի նահանգում ահագնացող անիշխանությունը, հայության այս հատվածին մղում էին համախմբվածության, կազմակերպման նոր աստիճանի։ Այս նպատակն էր հետապնդում նաև փետրվարի 18-ին Բաքվում կայացած Գանձակի նահանգի ու Բաքվի նահանգի երկու գավառների՝ Շամախիի և Գյոքչայի բաքվաբնակ հայերի գավառական կոմիտեների ընդհա-

⁴⁵ 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասում ստեղծված հեղափոխական իշխանության ներկայացուցչական մարմին։

⁴⁶ Տե՛ս Ս. Հ. Մելիքյան. Սոցիալիստ – հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1900–1920 թթ., Երևան, 1997, էջ 116։

⁴⁷ Տե՛ս «Արև» (Բաքու), 21. I. 1918։

⁴⁸ Տե՛ս «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 2. II. 1918։

նուր ժողովը⁴⁹: Հավաքի նպատակների մասին պարզաբանումներ էր տալիս Գանձակի նահանգի բարվարնակ հայերի նախկին գործադիր կոմիտեի նախագահ Սարգիս Արարատյանը:

Անփոփեմք. Ելիզավետպոլի մահմեդական գյուղացիական խռովությունները, ապա և Բարվից մինչև Թիֆլիս երկաթուղային հանգույցների մոտ կատարված ոճրագործությունները առավել մեծ ու համապարփակ հիմնահարցի՝ երկրամասում իշխանության խնդրի բաղկացուցիչներից են: Կովկասյան ռազմաճակատից հեռացող ռուսական զորամասերի զենքն ու զինամթերքը Անդրկովկասյան կոմիսարիատին և գ. ու բ. պատգամավորական խորհրդի երկրամասային՝ էսեռա-մենշնիկյան հակաբոլշևիկյան կենտրոնին նախ և առաջ անհրաժեշտ էին Բարվի խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու համար: Թեև վրացական մենշնիզմը և Ն. Շորդանիան զորամասերի զինաթափումը հիմնավորում էին գարնանը սպասվող թուրքական արշավանքին դիմազրավելու և այդ նպատակով՝ ազգային զորամասերը զինելու նկատառումներից ելնելով, սակայն առաջնայինը մնում էր Կոմիսարիատի իշխանության պահպանման ու այդպիսով նաև բոլշևիզմի դեմ պայքարը: Նշենք, որ 1918 թ. գարնանը վրացական զորքը դիմադրություն գրեթե ցույց չտվեց թուրքական արշավանքին, իսկ հայկական զորամասերը, որոնք Շամխորի մոտ չէին գնդակահարում ռուս զինվորներին ու առնանգում զենքը, միայնակ իրականացրին ռազմաճակատի պաշտպանության գործը: Ելիզավետպոլն ու Շամխորը, փաստորեն, դարձան 1917 թ. նոյեմբերից սկսված իշխանության համար մղվող ժողովրդավարական պայքարի վայրագ հանգուցալուծումներից գլխավորը, երբ զենքի համար պայքարը վերաճեց քաղաքական և ազգամիջյան բացահայտ առճակատման: Սկիզբ դրվեց մի գործընթացի, որն ավարտվեց միայն 1918 թ. սեպտեմբերին՝ թուրքերի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո: Շամխորի սպանդից հետո է, որ Մտ. Շահումյանը գաղտնի անցնում է Թիֆլիս և առաջին անգամ փորձում Դաշնակցության զորամասերի աջակցությամբ համատեղ իրականացնել իր ծրագիրը՝ Կոմիսարիատի տապալումը: Վերը շարադրված իրադարձությունների զարգացումը անհերքելիորեն ապացուցում է, որ Ելիզավետպոլի և Շամխորի արյունոտ դեպքերի գլխավոր մեղսակիցները վրացական մենշնիզմի առաջնորդներն էին ու մահմեդական ազգային կոմիտեն, այսինքն՝ Անդրկովկասի կոմիսարիատում իշխանությունը գավթած վրաց-մահմեդական ազնվականական-խանական մեծամասնությունը: Այդ իբր «արդարացված» սպանդը իրականացնում էին ոչ թե «ավագակները», այլ մահմեդական բնակչության հսկայական զինված ամբոխը, որոնց ղեկավարում էր մահմեդական ազգային կոմիտեն և որոնք վստահ էին, որ այդ ամենը կատարվում է անդրկովկասյան իշխանությունների հրամանով: Այս առումով տեղին է Մտ. Շահումյանի հարցադրումը. «այդ ի նչ «բռնի» զինաթափում էր, ինչո՞ւ էր այն կատարվում ոչ թե Թիֆլիսում, այլ Ադստաֆայում ու Ելիզավետպոլի նահանգում, և ինչո՞ւ էր «բռնի» զինաթափության համար Թիֆլիսից զրահապատ գնացք գնում»⁵⁰: Այսօր, Մտ. Շահումյանին կարող ենք պատասխանել. նախ պարզվում է, որ էշելոնները պետք է զինաթափվեին Շուլավերի և Թիֆլիսի

⁴⁹ Տե՛ս «Արև», 22. II. 1918:

⁵⁰ Ստ. Շահումյանի նշվ. աշխ., էջ 111:

միջև ու եթե դա ձախողվեր, ապա հնարավոր է, որ նրանք ուժակոծեին ու ավերեին Թիֆլիսը: Ջինվորներից շատերի վկայությամբ, այդ էր պատճառը, որ էշերները կանգնեցվեցին Շամխորում, որտեղ նախօրոք Թիֆլիսից ուղարկվել էր զրահապատ գնացք, և որի անձնակազմը բաղկացած էր բացառապես վրացիներից: Մահմեդական հինգ հազարանոց զինված ու կազմակերպված զանգվածը դեկավարում էր գեներալ Խուդիբեկ Ռաֆիբեկովը⁵¹: Շամխորի դեպքերը, որտեղ անմիջականորեն մասնակցում էին այժմյան Ադրբեջանի ու Վրաստանի կառավարիչները, անկասկած, մանրակրկիտ հետաքննության պետք է ենթարկվեն: Ե՛վ վրացիները, և՛ թաթարները, որոնք զինված էին մինչև ատամները, զգացին լիակատար անկախության համը⁵²: Ե՛վ եթե Մտ. Շահումյանը անվստահություն էր հայտնում Դաշնակցության կապակցությամբ, որի կոմիսարներն այդ նույն իշխանության անդամներն էին, ապա մեզ համար գոնե պարզ է դառնում այն հանգամանքը, որ միասնական, «սոցիալիստական» կոչվող կառավարության կազմում հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությունը և գոնե նրա դեկավար մեծամասնությունը հակաբոլշևիկյան անթաքույց անհանդուրժողականության ալիքի վրա՝ օբյեկտիվորեն և լռելյայն աջակցում էր վրաց-մահմեդական խմբավորմանը՝ էապես թուլացնելով ազգային շահի պաշտպանության գործը:

СОБЫТИЯ В ЕЛИЗАВЕТПОЛЕ И ШАМХОРЕ В КОНТЕКСТЕ ПРОБЛЕМЫ
ВЛАСТИ В ЗАКАВКАЗЬЕ
(Ноябрь 1917 г. – февраль 1918 г.)

ВАГАН МЕЛИКЯН

Р е з ю м е

С ноября 1917 г. покидавшие Кавказский фронт русские части столкнулись с организованным сопротивлением с одной стороны грузино-татарского руководящего большинства Закавказского комиссариата и краевого антибольшевистского центра совета солдатских и рабочих депутатов, а с другой – с антироссийскими акциями, которыми руководил возглавляемый партией «Мусават» Мусульманский национальный комитет. Мусульманские крестьянские мятежи в Елизаветпольской губернии, а затем погромы русских солдат у железнодорожных центров от Баку до Тифлиса являются составляющими более всеобъемлющего вопроса – проблемы власти в крае. Оружие и боеприпасы русских частей были необходимы Закавказскому комиссариату и эсеро-меньшевистскому центру краевого совета для борьбы против советской власти в Баку и для достижения таким образом цели отпадения Закавказья от Советской России. Освещая, в частности, события в Елизаветпольской губернии, необходимо учитывать и ужасающую социально-экономическую ситуацию, которая в условиях большевистского переворота и углуб-

⁵¹ Տե՛ս Գ. Խ. Մարգարյանի անձնական արխիվ, Պ. Ս. Մկրտչյանի հուշերը:

⁵² Э л ь д е. Закавказье и единая Россия. Ростов-на-Дону, 1919, с. 8–21.

ления безвластия подняла мусульманское население одновременно против русского элемента и солдат-большевиков.

EVENTS OF YELIZAVETPOL AND SHAMKHOR
IN THE CONTEXT OF THE PROBLEM OF POWER IN TRANSCAUCASIA
(November 1917– February 1918)

VAHAN MELIKYAN

S u m m a r y

Since November 1917 the Russian forces that had been leaving the Caucasian front met consistent and purposeful barriers: on one hand the operations of Transcaucasian Commissariat of Georgian-Tatar head majority, Center of anti-Bolshevik land Council of military and working Deputies, on the other hand anti-Russian operations of Muslim National Committee that was administered by “Musavat” party. The Muslim peasant riots of Yelizabetpol, then accomplished crimes near the railway junctions from Baku to Tiflis were the components of more comprehensive question – the problem of the power of the region. Weapon and munitions of Russian military units were necessary to Transcaucasian Commissariat and the Center of Regional Council of Deputies of Esero – Mensheviks for fight against the power of Council of Baku and thus also disabled the Transcaucasia from Soviet Russia. Uncovering events of Yelizavetpol we should take into consideration deplorable socio-economical situation of the province, which raised Muslim population in the conditions of deepening of the Bolshevik coup in and anarchy against the Russian elements and identified with them Russian Bolshevik-soldiers.